

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 72 Ağustos 2020 & Volume: 13 Issue: 72 August 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ENDÜLÜSLÜ DİLBİLİMCİ İBN SİDE VE MEŞHUR SÖZLÜĞÜ EL-MUHKEM VE'L- MUHÎTU'L-A'ZAM* ANDALUSIAN LINGUIST IBN SIDAH AND HIS FAMOUS DICTIONARY AL-MUHKAM WA'L- MUHÎT AL-A'ZAM

Ceyhun ÜNLÜER**

Öz

İbn Sîde, Endülüs Emevî devletinin yıkılışından sonra kurulan Mulûku't-Tavâif (Beylikler) döneminde, Arap Dili ve Edebiyatı ve sözlükçülük alanlarında kendini yetiştirmiş en önemli dilbilimcilerdendir. Müellifin yaşadığı dönemde Endülüs siyasi açıdan çok karışık olsa da, kültürel alanlarda emirlerin teşvik ve himayeleri sayesinde gelişmeye devam etmiştir. Kaynaklarda sadece adını bildiğimiz dil ve edebiyatla ilgili eserlerinin yanı sıra asıl şöhretini günümüze ulaşan *el-Muhassas* ve *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* adlı ansiklopedik tarzdaki iki sözlüğüyle elde etmiştir. *el-Muhkem*, "el-'Ayn" ekolünün prensipleri ve temel esaslarıyla Endülüs'te yazılmış en son ve en donanımlı sözlük kabul edilir. Zengin dil malzemesi ve lafızların anlamlarını açıklamada düzenli ve ilmi metoduyla diğer sözlükleri geride bırakan *el-Muhkem*, h. V. Asırda Endülüs'teki sözlük çalışmalarında katedilen büyük gelişmeyi göstermesi açısından da önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Edebiyatı, Endülüs, İbn Sîde, Lügat, *el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam*.

Abstract

Ibn Sîde is one of the most important linguists who trained himself in the fields of Arabic Language and Literature and lexicography during the period of Mulûku't-Tawâif (Principalities) established after the collapse of the Andalusian Umayyad state. Although Andalus was very complicated politically during the period of the author's life, it continued to develop in the cultural spheres thanks to the encouragement and protection of the rulers (emirs). In addition to the works about language and literature which we know only their names in the sources, he achieved his fame with his two encyclopedic dictionaries, *al-Mukhassas* and *al-Muhkam*. *al-Muhkam*, is accepted as the latest and most equipped dictionary written in Andalus with the basic principles of al-Ayn school. *al-Muhkam*, which left behind other dictionaries with its rich language materials as well as regular and scientific method in explaining the meaning of the words, is an important example in terms of showing the great progress made in the dictionary studies in Andalusia in the 5th year of Hijra.

Keywords: Arabic Language and Literature, Andalus, Ibn Sidah, Dictionary, *al-Muhkam wa'l-Muhîtu'l-A'zam*.

* Bu çalışma, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan doktora tezinden yararlanarak hazırlanmıştır.

** Öğr. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı. ORCID: 000-0002-1308-5790

GİRİŞ

Endülüs'te ve Doğu'da yapılan klasik sözlük çalışmaları, kayıt altına aldıkları söz varlığını geniş kitlelere aktaran, kapsamlı ansiklopedik tarzdaki çalışmalardır. Klasik sözlüklerin her ne kadar kullanım açısından birçok zorlukları bulunsa da, gerek telif edildiği dönemlerdeki ve gerekse kendinden önceki zengin bilgi birikimini ve söz varlığını, sosyo-kültürel hayatı, dil ve edebiyatıyla ilgili oldukça doyurucu bilgileri günümüze aktarması bakımından büyük önem taşımaktadırlar.

Doğudan Endülüs'e göç eden dilciler, edipler, ilmî ve edebî birikimlerini buraya taşımışlardır. Uzun süre Doğu kültürünü taklit şeklinde devam eden çalışmalar, zamanla Endülüs'te edebî ve fikrî yönden yeni parlak isimlerin ve eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Özellikle Ebu Ali el-Kâlî'nin (ö. 356/967) h. 330 yılında Endülüs'e gelişiyle birlikte sözlük çalışmaları da büyük bir ivme kazanmış, onun öğrencisi Ebu Bekr ez-Zubeydî (ö. 379/989) ve daha sonra İbn Sîde Endülüs'teki sözlük çalışmalarının öncüleri olmuşlardır.

İbn Sîde kendinden sonra yapılan sözlük çalışmalarını da etkilemiştir. Bunu *Muhkem*'le ilgili lehte ve aleyhte ifade edilen sözlerden anlıyoruz. Nitekim ünlü dilci İbn Manzûr, sözlüğünü Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîb*'i ve İbn Sîde'nin *Muhkem* gibi sözlüklerden yaptığı nakillerle oluşturduğunu, sözlükler içinde en güzelinin Ezherî'nin *Tehzîbu'l-luğası*, en mükemmelinin de İbn Sîde'nin *Muhkem*'i olduğunu belirterek bu ikisinin sözlüğünün ana kaynakları olduğunu ifade etmiştir. Yine meşhur tarihçi ve tabakât müellifi Zehebî (ö. 748/1348), İbn Sîde'yi dilde hüccet olarak kabul etmektedir. Suyûtî (ö. 911/1505) de İbn Sîde'nin dil, şiir, eyyâmü'l-arab ve nahivde devrinin en büyük âlimi olduğunu söylemiştir.

İbn Sîde'nin *Muhkem*'i, el-Halîl b. Ahmed'in "taklîb" usulünü kullanan sözlüklerin sonuncusu ve en önemlisidir. Kendinden önceki âlimlerin dağınık bilgilerini bir araya toplaması, kelimelerin açıklamalarında daha hassas davranılması ve sözlükte sarf-nahiv hatalarının düzeltilmesi sebebiyle önem arz eder. Sözlük elimenin sadece anlamı, kaynağı, tekil ve çoğul halini, isim, fiil, harf olup olmadığını vermekle kalmaz, bu bilgi ve luğavî analizlerin yanı sıra daha geniş çerçevede sarf, nahiv, arüz ve diğer dil ve edebiyat sanatlarını da içine alacak şekilde çok detaylı açıklamalar yapması sözlüğün önemini arttırmaktadır.

Muhkem'i değerli kılan özelliklerden birisi, bize tam olarak intikal etmemiş olan Ebû Ali el-Kâlî'ye ait *el-Bârî' fi'l-luğa* ve Ebû Ali el-Fârisî'ye ait *Kitâbu't-tezkire* gibi kitapların yanı sıra çok farklı türde ilim ve sanata dayalı zengin içerikli kitaplardan yararlanmış olmasıdır.

Sözlüğün ilk defa 1958 yılında Arap Elyazmaları Enstitüsü tarafından yapılan basımı, yaklaşık kırk yıllık bir süre içinde on ikinci cildiyle tamamlanabilmiştir. Başka bir neşri ise 2000 yılında Abdulhamid Hindâvî tarafından tahkik edilerek Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye tarafından bir cildi fihrist olmak üzere toplam on bir cilt halinde yapılmıştır.

1. İBN SİDE'NİN HAYATI (398-458/1008-1066)

Sağlam ve güçlü hafızası ile tanınan, Endülüs'ün en meşhur dilcilerinden Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, "İbn Sîde" künyesiyle meşhur olmuştur. Babasının ismi konusunda kaynaklarda ihtilafli bilgiler yer almaktadır. Kimi kaynaklarda "Ahmed" diye yer alırken, kimi kaynaklarda "İsmail" olarak geçmektedir (Sâid el-Endelusi, 1912, 77; İbn Beşkuvâl, 1994, II, 396-397; ed-Dabbî, 1989, II, 545; İbn Hallikân, 1972, III, 330; el-Humeydî, 2008, 452).

İbnu'l-Kıftî (ö. 624/1227) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi müellifler ise her iki ismi de eserlerinde zikretmişlerdir (İbnu'l-Kıftî, 1986, II, 225; es-Suyûtî, 1965, II, 143). Bununla birlikte tarihi kaynakların çoğu babasının adının "İsmail" olduğu konusunda görüş birliği içerisindedirler.

Asıl künyesi "Ebu'l-Hasen" olmasına rağmen dedelerinden "Sîde"ye nisbetle "İbn Sîde" künyesiyle meşhur olmuştur. Kaynaklarda ve biyografi kitaplarında neden böyle künyelendirildiği hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. İbn Sîde memleketi olan Endülüs'e nisbetle "el-Endelusi", doğduğu şehir Mursiye (Murcia) şehrine nisbetle "el-Mursî", babası gibi âmâ olmasından dolayı "ed-Darîr" ve güçlü hafızasından dolayı "el-Hâfız" lakaplarıyla anılmıştır (el-Humeydî, 2008, 452; Yâkût el-Hamevî, 1993, IV, 1648; İbn Kesîr, 1991; XII, 95).

İbn Sîde Doğu Endülüs'ün sık ağaçlar ve bahçelerle çevrili Tudmir bölgesinde yer alan Mursiye (Murcia) şehrinde doğmuştur. Doğum yılı tam olarak bilinmemekle birlikte vefat tarihi ve yaşadığı yıl esas alınarak doğum tarihi yaklaşık 398 (1008) (İbn Beşkuvâl, 1994, I, 105; es-Suyûtî, 1965, II, 143) olarak tespit edilmiştir.

Müellif âmâ bir babanın âmâ oğlu olarak yetişmiş ve bu sıfatla meşhur olmuştur. Bedensel kusuru doğuştan mı yoksa sonradan mı meydana geldiği konusunda kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

İbn Sîde'nin âmâ olması psikolojisini derinden etkilemiş, onu daima uzlet hayatını arzular hale getirmiştir. Babasının gözetiminde bir hayat süren müellif ilk bilgilerini ondan aldı ve Kur'an-ı Kerim'i ezberledi. Daha sonra tefsir ve hadis kitaplarını okumaya başladı. Bundan sonra da dil kitaplarını incelemeye yöneldi. Dil, edebiyat ve nahiv ilmine derin vukûfiyeti olan babası, ünlü lügat âlimi Ebû Bekir ez-Zubeydî'nin (ö. 379/989) talebelerinden olup, aynı zamanda güçlü zekâsı ile tanınmaktadır (İbn Beşkuvâl, 1994, I, 105). Babasından ez-Zubeydî'nin *Muhtasaru'l-Ayn* adlı sözlüğünü okudu. (en-Nuaymî, 1984, 27.)

Kaynaklar İbn Sîde'nin güçlü hafıza ve keskin bir zekâyâ sahip olduğu ve bu sayede birçok eser telif ettiği konusunda görüş birliği içerisindeyler. Nitekim çağdaşları onu "el-Hâfız" diye nitelendirmişler, lügat, şiir ve eyyâmü'l-Arab'da ondan daha bilgisinin kendi çağında olmadığını ifade etmişlerdir. Hocası Ebû Ömer et-Talemenki'den aktarılan rivayet İbn Sîde'nin güçlü hafızası ile ilgili ifadeleri destekler mahiyettedir. Talemenki:

"Mursiye'ye geldiğimde halk ısrarla benden "el-Garîbu'l-Musannef"i dinlemek istediler. Ben de "Onu okuyabilecek biri var mı, bakın bakalım" dedim. Bana İbn Sîde namıyla meşhur âmâ bir adam getirdiler. Ben kitabı elimde tutarken o kitabı başından sonuna kadar ezberden okudu. Doğrusu hafızası beni çok şaşırtmıştı." (İbn Beşkuvâl, 1994, II, 396).

Babasının vefatından sonra Mursiye'den hayatının en verimli yıllarını yaşayacağı Endülüs'ün doğusunda bulunan Dâniye şehrine göç etmiştir. Mursiye'den ayrılma sebebi hakkında el-Makkari'nin: "Dâniye emiri el-Muvaffak'ın hizmetine girdi, böylece kendini tamamen ilme vererek emellerine ulaştı" (el-Makkari, 1968, IV, 28). İfadelerinden kendini huzurlu bir ortamda ilme ve kitap yazmaya adanmış olduğunu anlaşılmaktadır. Zira Dâniye şehri o dönemde emir Ebu'l-Ceyş Mücâhid b. Abdullah el-Âmirî'nin (ö. 436/1045) gayretleri sonucu başka şehirlerden ilim adamlarının, şairlerin, küttâbların akın ettiği bir cazibe merkezi haline gelmişti (Saîd el-Mağribî, II, 400).

1.1. Emirlerle İlişkileri ve Bunun Eserlerine Etkisi

İbn Sîde'nin yaşadığı dönem Endülüs tarihinin en çalkantılı dönemlerinden biridir. Halife II. Hişam'ın tahttan indirilmesiyle birlikte ülkede karışıklıklar baş göstermiştir. Merkezi otoritenin iyice zayıflamasıyla birlikte her vali kendi bölgesinde bağımsızlıklarını ilan etmiş ve bunun üzerine Endülüs tarihinde "Mulûku't-Tavâif" denilen "Beylikler Devri" ortaya çıkmıştır (Râgıb es-Sircânî, 2010, 319-324; Özdemir, 1994, 145). Her ne kadar bu devletçikler arasında bir takım siyasi ve sosyal kargaşa ve çekişmeler hüküm sürmekteyse de bunların hâkim oldukları bölgelerde ilmî, edebî ve sosyal yönlerden birbirleri arasında adeta bir rekabet yaşanmaktaydı. Bu sebeple fikrî ve felsefî hareketler canlanmış, revaç bulmuş, saraylar şair, edip, âlimler ve ileri gelen fikir ve sanat erbabıyla dolmuştur (Mutlak, 1967, 259; Ergüven, 2019, 29-37).

İbn Sîde yaşadığı çağdaki emirlerle güçlü bağlar kurmuş ve onların takdirine mazhar olmuştur. Dâniye emiri Ebu'l-Ceyş Mücâhid'in himayesine girmesi hayatının en önemli merhalelerinden birini teşkil eder. Dâniye emirinin atılgan ve cesur kişiliğinin yanı sıra dil ve edebiyata da büyük merakı vardı. İbn Sîde'nin fitraten parlak bir zekâ ve çok güçlü bir hafızaya sahip olması yanında öğrenmeye olan merakı ve bu yolda her türlü zorluklara karşı sabır ve tahammül göstermesi onun başarısında büyük katkıları olmuştur. Emirnin talimatı ve himayesiyle onu dilde zirveye taşıyan iki meşhur sözlüğü *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam* ve *el-Muhassas*'ı burada tamamlamıştır (Rodrigues, 1975, 328). Müellif sözlüklerin yanı sıra *el-'Avîs fi şerhi islâhi'l-mantık*, *el-Vâfi fi 'ilmi ahkâmi'l-kavâfi* adlı kitaplarını da yine emirin himayesinde kaleme almıştır.

Ebu'l-Ceyş Mücâhid'den sonra yerine oğlu İkbâluddevle geçti. Zevk ve eğlence düşkünü olan yeni emir, ilim ve ilim adamlarına babasının gösterdiği ilgiyi göstermemiştir. Ayrıca İbn Sîde'nin çok acımasızca kendilerini eleştirmesinden dolayı ona cephe almış olan hasımları, yeni emir ile onun arasını açmaya uğraşmışlar ve bunda da başarılı olmuşlardır. Bu sebeple İbn Sîde Dâniye'den civar vilayetlere kaçmak zorunda kalmıştır (İbn Hâkân, 1983, 292). Sürgünde çok sıkıntılı bir hayat yaşayan İbn Sîde, aşağıda ilk üç beytine yer verdiğimiz, emirden af ve özür dileyen uzun bir kaside yazmıştır:

سبيلَ فإِن الأَمَنَ فِي ذَاكَ وَالْيَمَانَا؟
لذِي كَبِدِ حَرَى وَذِي مَقَلَّةٍ وَسُنَى؟
فَلَا غَارِبًا أَبْقَيْنَ مِنْهُ وَلَا مَتْنَا

أَلَا هَلْ إِلَى تَقْبِيلِ رَا حَتَكَ الْيَمْنَى
ضَحِيثٌ فَهَلْ فِي بُرْدِ ظَلْكَ نَوْمَةٌ
وَنُضُو هَمُومٍ طَلَّحَتْهَا طِبَائُهُ

Keşke sağ avcunu öpmeye bir yol olsa, çünkü emniyet ve bereket ondadır.
Gölgenin serinliğinde uykulu, ciğeri yanmış kişiye uyuma imkânı var mı?

Duyguların yorduğu cılız düşünceleri taşıyacak, ne bir omuz ne de bir sırt kaldı.

Emir bu kaside üzerine onu affetmiş ve geri dönmesine izin vermiştir (el-Humeydî, 2008, 452; İbn Hâkân, 292; es-Safedî, 1911, 205).

1.2. İlmî Hayatı (Hocaları ve Öğrencileri)

Henüz küçük yaşta babası vefat ettiği için ondan uzun süre faydalanma imkânı bulamayan İbn Sîde kendi imkânları ölçüsünde eğitimini sürdürmeye çalışmıştır. Kaynaklarda müellifin eğitim hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi bulmak zordur. Kendi yazdığı recez, müellifin ilmî yönünü tespit etmede önemli bir vesika hükmündedir.

İbn Sîde recezde kendi diliyle bize dönemin müelliflerini, eserlerini, ders aldığı hocalarını, okuduğu kitapları ve farklı ilimlere olan ilgisini açık bir şekilde izah etmektedir (ez-Zeyyât, 1938, 190-191).

Müellif recezinde, aldığı dört çeşit eğitimden bahsetmektedir:

- 1) Kur'an-ı Kerim ve tefsir ilimleri
- 2) Hadis-i şerif ve ilimleri
- 3) Arap dili ilimleri ve edebiyatı
- 4) Mantık

İbn Sîde dört yaşındayken babasının himayesinde Kur'an-ı Kerim'i ezberlemeye başlamış ve altı yaşında tamamlamıştır. Bu bilgiye göre ilk eğitimini babasından almıştır. İleriki yaşlarında Kur'an ilimlerinde İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/838), Ebû Muhammed Abd b. Hamîd (ö. 249/863) ve Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın (ö. 311/923) kitaplarını; hadiste hocası Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed et-Talemenkî'den (ö. 429/1037) *Buhari*, *Muvatta* ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın kitaplarını okumuştur. Dil ve nahivde Sîbeveyhi, Ebu'l-Hasen er-Rummânî (ö. 384/994), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ve İbn Cinnî (ö. 392/1002) gibi meşhur müelliflerin eserlerini okumuştur (en-Nu'aymî, 1984, 46).

Biyografi kitaplarında da İbn Sîde'nin mantık ilmine olan düşkünlüğünden de bahsedilmiştir. Bu meyanda Endülüslü tarihçi Sâid el-Endelusî (ö. 462/1070) İbn Sîde'nin mantık ilmine olan özel ilgisinden söz etmiş ve onun Mettâ b. Yûnus'un (ö. 328/940) yolunu izlediğini öne sürmüştür (Sâid el-Endelusî, 1912, 77). Yâkût el-Hamevî bu konuda Sâid el-Endelusî'den şunları aktarır: "O, edebiyat ve Arapçadaki yetkinliğinin yanı sıra hikmet ilimlerinde de birçok eserler kaleme almış söz sahibi bir kimseydi." (Yâkût el-Hamevî, 1993, IV, 1648).

Müellifin mantıkla ilgili eserlerinden hiçbiri ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte kitaplarında mantık ilmine olan ilgisi sebebiyle birçok mantıksal tabir ve terim kullandığı göze çarpar (en-Nu'aymî, 1984, 46).

İbn Sîde'nin ders aldığı iki âlimden bahsedilmektedir. Bunlar: Ebu'l-Alâ Sâid b. el-Hasen el-Bağdâdî (ö. 417/1026) ile Ebû Ömer et-Talemenkî'dir (İbn Beşkuvâl, 1994, II, 396; İbn Hallikân; 1972, III, 330-331; İbnü'l-İmâd, 1989, V, 251). Bunların dışında başka isimlere yer verilmemiştir. Bu iki ismin yanı sıra müellif recezinde "Nâfi" lakaplı Ebû Osman Sâid b. Muhammed'den (ö. 444/1053) de ders aldığını belirtmektedir. Şüphesiz İbn Sîde'nin ders aldığı hoca sayısının az olmasının, âmâ olması sebebiyle insanlardan uzak, münzevi bir hayat sürmesinin büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda genellikle İbn Sîde'nin kitap telif etme çabalarına yer verilmekte, ders verdiğinden ve öğrenci yetiştirdiğinden bahsedilmemektedir. Bununla birlikte bazı biyografi kitaplarında Dâniye'ye yerleştiğinde İbn Sîde'den istifade ettiğine işaret edilen isimlere yer verilmiştir. Bunların sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Bunda yaşadığı uzlet hayatının ve insanlardan uzak durma duygusunun etkili olduğu düşünülmektedir (en-Nu'aymî, 1984, 59). İbn Sîde'nin çeşitli kaynaklarda tespit edilen öğrencilerinden bazıları şunlardır: Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Halef en-Nahvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Ali b. Halef el-Mursî, Ebû Abdullah Muhammed b. Halesa eş-Şezûnî, Ebû İshak İbrâhîm b. Ebi'l-Fazl b. Savâb, Ebû Abdullah Muhammed b. 'Îsâ b. Ma'yûn el-Fâriz, Nasr b. İsa b. Nasr b. Sehâbe, el-Kâdî Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Yahya et-Temîmî (en-Nu'aymî, 1984, 58-64).

İbn Sîde'nin vefat tarihi ile ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmesine rağmen kaynakların çoğu 458/1066 yılında Dâniye şehrinde vefat ettiğini ve yaklaşık 60 yıl yaşadığını kaydetmişlerdir.

2. ESERLERİ

İbni Sîde birçok alanda çok sayıda önemli kitaplar telif etmesine karşın ne yazık ki üçü dışında bize ulaşmamıştır. Diğerleri ya kaybolmuş ya da kütüphanelerde araştırmacılar tarafından keşfedilmeyi beklemektedir.

2.1. Günümüze Ulaşan Eserleri

1. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*
2. *el-Muhassas*
3. *Şerhu muşkili ebyâti'l-Mutenebbî*

1. el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam

Sözlük, Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'ayn* tarzında yazılmış, önceki kitap ve risâlelerdeki dağınık sözlük malzemelerini bir araya toplamıştır. Kahire Arapça Yazmalar Enstitüsü tarafından tahkiki yapılarak 12 cilt halinde basılmıştır.

2. el-Muhassas

İbn Sîde'nin en önemli eserlerinden olan *el-Muhassas*, konulu sözlüklerin en mükemmeli ve içerik açısından en hacimli kabul edilir. Arapça lafızları hece harflerine göre değil, anlamlarına göre ele alır. Sözlüğün telif amacı, diğer sözlüklerde olduğu gibi dil malzemelerini ve onunla ilgili müfredatı bir araya getirmek olmayıp, lafızları aynı konular etrafında anlamlarına göre gruplar içinde tasnif etmektir. Müellif kitabın mukaddimesinde şair, edip, hatip ve yazarlara seçme imkânı sağlamak amacıyla müteradif lafızları topladığı ve bunların farklılıklarını ele alan bir sözlük yazmayı gerekli gördüğünü ifade etmektedir (İbn Sîde, 1996, I, 10; Karataş, 2017; 920-933; Orhan, 2015, 64-79).

İbn Sîde sözlüğünü "kitap" adını verdiği birçok ana bölüme ayırmıştır. Bu kitaplarda belirli konular ele alınmıştır. Kitaplar mantıkî tertibe göre düzenlenmiştir. İnsan ile başlar daha sonra hayvan, tabiat ve nebâtât şeklinde devam eder. Her kitaba özel bir başlık vermiştir. Örneğin, "Halku'l-İnsân", "el-Garâiz", "en-Nisâ", "el-Libâs", "et-Ta'âm", "es-Silâh", "el-İbil", "es-Sibâ", "el-Haşerât", "et-Tayr", "el-Envâ", "ed-Duhûr ve'l-Ezmine ve'l-Ehviye ve'r-Riyâh", "en-Nahl", "el-Mukenneyât el-Mubenneyât el-Musenneyât", "el-Ezdâd", "el-Ef'âl ve'l-Mesâdir", "el-Maksûr ve'l-Memdüd", gibi.

Daha sonra her kitabı detaylı bilgilerin ve ince ayrıntıların yer aldığı alt başlıklara (bablara) ayırmıştır. Örneğin, "Bâbu'l-Haml ve'l-Vilâde" kısmında öncelikle çocukla ilgili isimleri zikreder. Daha sonra emzirme, süt akrabalığı, süten kesme, terbiye çeşitlerinden, çocuğun gıdalarından, kişinin ilk ve son çocuğunun isimlerinden bahsetmiştir.

Lafızların şerhinde lafızlar ve terimler arasındaki farklılıkları, yorumları, yararlandığı âlimleri de zikrederek şahidleriyle ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.

Sözlük, Mısır'da Bulak Emiriye Matbaasında 17 cilt halinde basılmıştır.

3. Şerhu muşkili ebyâti'l-Mutenebbî

Endülüs'te Mütenebbî'nin şiirleriyle ilgili inceleme ve tahlil yapan, zor ibarelerini dilbilimsel ve mantıkî bir akılla çözümleyen az sayıdaki eserden biridir (en-Nu'aymî, 1984, 209). Müellif kitapta kasideyi bütün beyitleriyle ele almamış, açıklamaya uygun bulduklarını nahiv, dil, arûz, mecaz veya mantık yönüyle tahlil etmiştir. Çoğunlukla Sibeveyhi'den, Ebû Ali el-Fârisî'den iktibaslar yapmış ve çeşitli şiirlerden deliller getirmiştir (İbn Sîde, 1958, I, 8).

2.2. Günümüze Ulaşmayan Eserleri

1. *el-'Avîs fî şerhi islâhi'l-mantık*
2. *el-Vâfi fî 'ilmi ahkâmi'l-kavâfi*
3. *el-Enîk fî şerhi'l-hamâse*
4. *Şerhu ebyâti'l-cumel lî'z-Zeccâcî*
5. *Şâzzu'l-luğa*
6. *el-Îzâh ve'l-ifsâh fî şerhi kitâbi Sibeveyh*
7. *Takrîbu'l-ğarîbi'l-musannef*
8. *el-'Alem fî'l-luğa, el-'Âlim ve'l-mute'allim, Şerhu kitâbi'l-Ahfeş*
9. *Kitâbu't-tezkîr ve't-te'nîs, Kitâbu'l-maksûd ve'l-memdüd*

2.3. Şiirleri

İbn Sîde asıl şöhretini lügat sahasında kazanmakla birlikte şiirler de nazmetmiştir. Ancak birkaç beyit ve kıta dışında çoğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan şiirleri şunlardır: Sürgündeyken affı için Dâniye emiri İkbâluddevle'ye yazdığı kaside, "Urcûzetu ğamîs" adlı manzumesi ile İbn Saîd el-Mağribî'nin naklettiği üç beyit.

2.3.1. Kasidetu'l-isti'tâf

Dâniye emiri İkbâluddevle ile aralarının açılmasından sonra sürgünden af dilemek üzere yazdığı bir kasidedir. Günümüze ancak on üç beyti ulaşmıştır (el-Humeydî, 2008, 453; İbn Hâkân, 1983, 292-293).

2.3.2. Urcûzetu gamîs

İbn Hayr el-İşbîlî, İbn Sîde'ye ait bir urcûze olduğunu belirtmiştir (İbn Hayr el-İşbîlî, 1998, 378; Mutlak, 1967, 322). Bu urcûzenin en önemli kıtalarını Habîb ez-Zeyyât "Urcûzetu li'l-İmâm İbn Sîde Sâhibi'l-Muhassas fi'l-Luğa" başlığı altında "el-Meşrik" dergisinde yayınlamıştır (ez-Zeyyât, 1938, 190-191).

2.3.3. İbn Saîd el-Mağribî'nin Naklettiği Beyitler

Müellifin toplam üç beyitten müteşekkil şiirlerini İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib'* de nakletmiştir (Saîd el-Mağribî, ts., II, 259).

ولديك يحسن للكرام تدلُّ
فمن الذي في الرِّي عنها يسأل
لا زلت تعلم في العلا ما يجهلُّ
لا تضجربنَّ فما سواك مؤملُّ
ذا السحاب أتت بواصل درها
أنت الذي عودتنا طلب المني

Sıkma canını zira senden başkasında umut yok, senin katında cömert ve iyi olanlara mahviyetkârlık yakışıır.

Bu bulut getirip boşalttı sağanağını, susuz yerleri kandırmasını kim talep etti ondan?

Ölümü arzulamaya, ona koşmaya bizi alıştıran sensin, sen şan şeref konusunda bilinmeyenleri her daim bilensin.

3. MUHKEM'İN MUHTEVASI, YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Muhkem her ne kadar Ebû Alî el-Kârî'nin *el-Bâri'* ve Ebû Bekr ez-Zubeydî'ye ait *Muhtasaru'l-'ayn'* dan sonra Endülüs'te yazılan sözlüklerin üçüncüsü olsa da, Halîl b. Ahmed'in yöntemiyle yazılmış *el-'Ayn* ekolünün son halkasını oluşturmaktadır.

Müellif sözlüğüne besmele, hamdele ve salveleden sonra, Dâniye emiri Ebu'l-Ceyş Muvaffak'ı öven, sözlüğün telif sebeplerini açıklayan, kendinden önceki müelliflerin düştükleri yanlışlardan kaçınmak için takip edilmesi gereken metodunu ortaya koyduğu, son derece secili ifadelerle dolu çok uzun denebilecek bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddime, -bilimsel değerinin yanında- yüksek edebî bir üsluba sahip olduğu kabul edilir. İbn Sîde mukaddimenin sonunda iftiharla şunları söyler:

هذا جميع ما اشتمل عليه كتابنا "المُحْكَم"، وهو في هذه الصناعة "المحيط الأعظم" قد دَبَّجْتُ فِتَانَهُ، وَأَدْمَجْتُ مِتَانَهُ، وَشَكَّلْتُ أَسَانَهُ وَوَكَّلْتُ بِالْإِعْرَابِ عَنْهُ لِسَانَهُ، وَأَبْرَزْتُهِ لِلدَّهْرِ مَفْتَحًا، وَبَدَّلْتُ فِيهِ مِنْ مَكْنُونٍ عِلْمِي مَا كُنْتُ لَهُ مُدْجِرًا.

...İşte kitabımız "el-Muhkem" bu sanatta "el-muhîtu'l-a'zam" dır. Onun rengini süsledim, usulünü, üslubunu güzelleştirdim, dili onu ifade etmek üzere vekil seçtim, zamana onu iftiharla sundum ve engin gizli ilmimden bol bol sarfettim... (İbn Sîde, 2000, I, 48).

Mukaddimedede İbn Sîde sahip olduğu bilgi seviyesini ve eşsizliğini göstermek amacındadır. Kendine ve ilmine olan aşırı güvenin bir neticesi olarak meşhur dilci ravileri tenkit süzgecinden geçirir. Çeşitli sayfalarda ünlü dilcilerin kitaplarından tespit ettiği hataları ortaya koymak suretiyle onları küçümsemiştir. Bu meyanda, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Selâm'ın (ö. 223/837) *el-Musannef*, Ebû Abdullah el-A'râbî'nin (ö. 231/846) *en-Nevâdir*, İbnu's-Sikkî't'in (ö. 244/858) *İslâhu'l-mantık* gibi kitaplarının muhtevalarından ve müelliflerinden çok alaycı ve küçümseyici bir üslupla, söz konusu kitaplarda bir takım hataların olduğunu belirterek şu ifadeleri kullanmıştır:

وأما ما في كتاب "الإصلاح" و"الألفاظ"، وكتب ابن الأعرابي، وأبي زيد، وأبي عبيدة، والأصمعي وغيرهم، من أمثال هذا الذي وصفت،... وهل يقوم بانتقاد هذا النوع إلا مثلي، من ذوى الحفظ الجليل، والاضطلاع بعلم النحو وصناعة التحليل، وإن كنت بين خثالة جهلت فضلى، وأساء الدهر في جمعهم بمثلي.

el-İslâh" ve "el-Elfâz" adlı kitaplar, İbnu'l-A'râbî'nin kitapları, Ebû Zeyd, Ebû Ubeyde, el-Asmâi ve diğerleri, benim gibi kuvvetli hafızaya sahip, nahiv ilminde ve tahlil sanatında otoriter birinin yaptığı gibi bir inceleme ve eleştiri yapabilirler mi? Her ne kadar çer çöp arasında faziletim bilinmese ve zaman onları benimle aynı konuma soksa da... (İbn Sîde, 2000, I, 39).

3.1. Muhkem'in Yazılış Amacı

Müellif mukaddimedede uzun uzun sözlük yazmasına sebep olan etkenlerden bahsetmiştir.

Sözlüğü Dâniye emiri Mücâhidin emriyle yazdığını ve ona hediye ettiğini söyleyen İbn Sîde, aslında emirin kendisinin bizzat bir sözlük yazmak istediğini ancak devlet işlerinin yoğunluğu sebebiyle buna fırsat bulamadığını kaydeder (İbn Sîde, 2000, I, 36).

Müellif sözlüğün yazılmasında iki faktörün etkili olduğunu bildirmiştir:

- 1) Bütün dil müfredatını içine alacak yeni bir kitabın gerekliliği.
- 2) Daha önce yazılan kitaplardaki isabetli olmayan görüş, yorum ve hataların düzeltilmesi.

Başka dillerin Arapçaya karışması sonucu fasih dil bozulmaya başlayınca, emir dil kitaplarını incelemiş ancak müstakil, diğerinden farklı kapsamlı bir eser bulamamış, mevcut kitapların hemen hepsinin birbirinin benzeri olduğunu tespit etmiştir. Bu nedenle fasih dilin bütün müfredatını toplayacak bir sözlüğün olması gerektiğini düşünmüştür (İbn Sîde, 2000, I, 32).

Böylece eksiklikler tespit edildikten sonra emir, bu zor işin altından kalkabilecek, ilim ve dirayet sahibi birini araştırmaya koyulmuş ve İbn Sîde'yi bu işe ehil görmüştür (İbn Sîde, 2000, I, 36).

3.2. Muhkem'in Yöntemi

İbn Sîde sözlüğünde iki temel yöntem izlemiştir.

- 1) Babların tertibinde izlediği yöntem.
- 2) Bablardaki maddelerin açıklamalarında izlediği yöntem.

3.2.1. Babların Tertibinde İzlediği Yöntem

Sözlük Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'ayn'*da uyguladığı ve Ebû Bekir ez-Zubeydî'nin *Muhtasaru'l-'ayn'* adlı sözlüğünde yaptığı düzeltme ve ilaveler¹ esas alınmak suretiyle harflerin mahreçlerine göre düzenlenmiştir.

Dolayısıyla öncelikle Halîl'in sistemini açıklamak yerinde olacaktır. Halîl b. Ahmed, çeşitli konularda birçok risalenin ve özellikle garibu'l-Kur'ân ve garibu'l-hadis ile ilgili yazılı eserlerin sayıca artmasından sonra, sözlüğüyle dil malzemelerini derlemeyi hedefliyordu. Dağınık vaziyetteki dil malzemelerini toplayıp bir kitapta derleyebileceği bir yöntem için kafa yormuş ve netice hedefini gerçekleştirebileceği matematiksel bir yöntemi esas almıştır (Nassâr, 1968 I, 218-219). Halîl b. Ahmed'in alfabetik diziyi ilk defa tatbik ettiği bu sistemde kelimelerin köklerini oluşturan sessizler esas alınmıştır. Halîl bir kökü oluşturan harflerin yer değiştirmesiyle ortaya çıkan kelimeleri bir araya toplamış, ayrıca bütün bu muhtemel şekillerin dilde kullanımında olanların anlamlarını vermiş ve mühmellesi (bir anlama delalet etmeyenleri) terk etmiştir. Taklîb (kalb/anagram) sistemi olarak isimlendirilen usûl sayesinde, bir kökten türeme ihtimali olan bütün kelimelerin tespiti mümkün olmaktadır. Bu itibarla kökü oluşturan harflerin yer değiştirmesiyle muzaaflarda (şeddeli) sülâsi köklerden iki şekil (شَدَّ، دَشَّ)، diğer sülâsi fiillerde altı şekil (عرب، عبر، رعب، ربع، بعرب، برع) elde edilir. Bu durumda rubâilerde yirmi dört ve humâsî fiillerde yüz yirmi şekil elde edilebilmektedir. Böylece dilin bütün kelimelerinin tespit etme imkânı ortaya çıkmaktadır (Attâr, 1984, 55; Mesmelî, 1423, 123-127; Topuzoğlu, 1997, XV, 310; Halîfât, 2006, XXXI, 45)).

Ebû Bekr ez-Zubeydî, babların tertibinde Halîl'in sistemine bazı ilaveler yapmıştır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Sünâî muzaaf mu'tel babı Halîl'in sözlüğünde leff babında yer alırken, onu sülâsî sahihten sonra ve sülâsî mu'telden önceye almıştır.
- 2) *Kitâbu'l-'ayn'*da sülâsî mu'tel bablarda karışık durumdaki hemzeyi illet harflerinden ayırarak hemzeli fiilleri öne almış, sonrasında sırasıyla mu'tellu'l-yâ ve mu'tellu'l-vâv'lı fiilleri getirmiştir.
- 3) *Kitâbu'l-'ayn'*ın bablarına ilave olarak sünâî muzaaf mu'tel babı eklemiştir.
- 4) ez-Zubeydî tek bir maddenin maktûblarını ses düzenine göre sıralamıştır. '*Ayn'*da bu tertip bulunmamaktaydı. Bu tertipte birinci maktûb en uzak mahreçli harfle başlar, ikincisi orta ve üçüncü harf en yakınla son bulur.

İbn Sîde'nin *Muhkem'* de esas aldığı harflerin tertibi şu şekildedir:

ع ح ه خ غ ق ك ج ش ض ص س ز ط ت د ذ ث ر ل ن ف ب م ء ي و ا

Müellif her harfi "kitap" olarak isimlendirmiş, her kitabı Zubeydî'nin yöntemine uygun olarak şu bablara bölmüştür: 1) Sünâî muzaaf sahih, 2) Sülâsî sahih, 3) Sünâî muzaaf mu'tel, 4) Sülâsî mu'tel, 5) Sülâsî leff, 6) Rubâî, 7) Humâsî. İbn Sîde Zubeydî'ye ilaveten bu bablara Arapça olmayan kelimeleri ve ses

¹ Ebû Bekr ez-Zubeydî Halîl b. Ahmed'in sözlüğü "el-'Ayn"ı özetlemiş ve yaptığı çalışmanın en iyi muhtasar hatta emsalsiz olduğu iddia edilmiştir. Müellifin ilaveler yaptığı sözlük bazılarınca aslına tercih edilmiştir (Bkz. Suyûtî, ts., I, 87).

isimlerinin yer aldığı bazen sūdâsî² ve bazen de mülhak sūdâsî³ diye isimlendirdiği yeni bir bab eklemiştir (Nassâr, 1968, I, 373).

İbn Sîde kitabına "kitâbu'l-'ayn" ile başlar. Harflerinden herhangi biri "ayn" olan kelimeler, başta, ortada ve sonda olsun farketmez mutlaka "ayn" ile başlar. Bütün kitapların başında sünâî muzaaf sahih bab yer alır. Bu babda ilk sırada yer alan "ayn" ve "hâ", sünâî Arapça bir kelimedede bir arada bulunmadığı için onları terk etmiş "ayn" ve "he" harflerinin yer aldığı (ه) kelimesini ve onun mablûbu olan (هع) kelimesini bulmuştur. Bundan sonra (عخ)'yı bulamamış, mablûbu olan (عخ) bulmuştur. Daha sonra (عق) ve mablûbu (قع)'ı bulmuş ve böylece "ayn" harfinin diğer bütün harflerle terkibi bitene kadar aynı yöntemi sürdürmüştür. İbn Sîde diğer kitap ve bablarda da bu yöntemi uygulamıştır.

Kelimenin taklîbinde de ez-Zubeydî'nin yöntemini izlemiştir. Bu yöntemde birinci harf en uzak boğaz harfleriyle başlar, ikinci harf mahreç sıralamasında ilk harften sonra gelen harftir. Örneğin: "العين مع الباء والقاف والباء" babında öncelikle (عقب) ve onun mablûbu (عقب) elde edilir. Sonra kök harflerden ikinci harf kâf ile (قعب) ve (قعب), daha sonra kök harflerden üçüncüsü olan bâ ile (بعق) ve mablûbu (بعق) elde edilir.

Sonuç olarak hangi harfin önce hangisinin sonra gelmesi gerektiğini sürekli akılda tutmak kolay olmayacağı için, *Muhkem* gibi mahreç sistemine göre düzenlenen sözlüklerde kelimenin hangi bölümde bulunduğunu tespit etmek zorlaşmakta, bunun yanı sıra sünâî, sūlasî, rubaî vb. bablardaki maddeler sıralanırken de harflerin mahreci esas alındığından hangi maddenin önce ya da sonra geldiğini tahmin etmek hiç de kolay olmamaktadır. Nitekim kelimeye ulaşma güçlüğü sebebiyle İbn Manzûr *Muhkem*'in ve Ezherî'nin *Tehzîb*'inin mükemmel sözlükler olduğunu belirttikten sonra her iki sözlük açısından en büyük handikapın kaynaktan yararlanma sıkıntısı olduğuna dikkat çekmiş ve şikâyetini şöyle dile getirmiştir:

Sözlük yazarı adeta tatlı bir kaynağı insanlara göstermiş fakat onları kaynaktan uzak tutmuş, bir otlak keşfetmiş fakat insanları ondan menetmiş... Zihinleri sünâî, mudaaf, mablûb diyerek darmadağın etmiş, düşünceyi lefif, mu'tel, rubâî, humâsî diyerek bölmüş, insanlardaki hevesi kırmış, bu sebeple insanlar o sözlükleri hiçe saymış ve yüz çevirmişlerdir. (İbn Manzûr, 1990, I, 7)

3.2.2. İbn Sîde'nin Taklîb Sistemini Seçme Nedenleri

Araştırmacılar, İbn Sîde'nin daha kolay olan kâfiye sisteminin yaklaşık bir asır önce Doğu'da çıkmasına rağmen, çok zor olan Halîl'in "taklîb" sistemini tercih nedenleriyle ilgili farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Ahmed Muhtar Ömer gibi bazı araştırmacılar Batı'daki telif yönteminin çoğunlukla Doğu'ya tabi olduğunu, eğer yöntemden vazgeçilecekse bunun da geç bir zamanda gerçekleştiğini açıklamışlardır (Ömer, 1995, 33).

Diğer bir araştırmacı Abdullah Dervîş ise, İbn Sîde'nin her zaman Halîl'in metoduna bağlı kalmayı istediğini, çok daha kolay olan alfabetik metoda dönülmemesi görüşünde olduğunu belirtir. Çünkü dilde mahir olanların eserlerini basit metotla ortaya koymalarının doğru olmayacağına inandığını iddia eder (Dervîş, 1998, 42). Böylece İbn Sîde'nin yeni metottan haberi olmadığı yönündeki görüşü reddeder.

Abdulâlî el-Vedgîrî de, İbn Sîde'nin, Ebû Ali el-Kâli'den sonra Endülüs'te hayatını *el-'Ayn* ekolünün ihyasına adanmış ez-Zubeydî'nin öğrencileri olan babası ve et-Talemenkî'den çok etkilendiğini belirtir. Bunun yanı sıra Halîl'in yöntemini esas almakla kendi dil yeteneğini ve ilmî yetkinliğini muarızlarına karşı kullanma eğiliminde olduğunu iddia eder (el-Vedgîrî, 1984, 55-56).

İbn Sîde'nin mukaddimede zikrettiği "kitabımıza ancak arûz ve kâfiye ilimlerinde yetkin ve irap ilminde mâhir olanlar vâkıf olabilir." İfadeleri (İbn Sîde, 2000, I, 46) el-Vedgîrî'nin yukarıdaki iddialarıyla örtüşmektedir.

3.2.3. Bablardaki Maddelerin Açıklamalarında İzlediği Yöntem

İbn Sîde, *Muhkem*'de maddelerin takdimi ve şerhinde izlediği yolu mukaddimede ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.

Müellif yöntemini üç kural üzerine kurmuştur (İbn Sîde, 2000, I, 6):

- 1) Birbirine benzer hükümleri ve dilsel özellikleri birbirinden ayırmak.
- 2) Bazı konulara dikkat çekmek.
- 3) İfadeye değer görülmeyen konuların hazfi.

² Bu babda sadece "شاهسفرم" lafzı yer alır (Bkz. İbn Sîde, 2000, IV, 492).

³ Bu babda sadece "حبططين" kelimesi yer alır (Bkz. İbn Sîde, 2000, IV, 81).

Birbirine benzer hükümlerden maksat, şüphe ve karışıklığın meydana gelebileceği benzer şeyleri birbirinden ayırt etmektir. Bunlar: Cemi isimleri (esmâu'l-cumû') cemilerden ayırt etmek, cem'u'l-cem'lere dikkat çekmek, hemzenin tahfifi konusunda, tahfifi bedelî'yi tahfifi kıyasî'den ve kalb ile ibdali birbirinden ayırt etmek şeklinde belirlenmiştir (İbn Sîde, 2000, I, 39). Örneğin, "البُرْكَ" kelimesinin cemi'leri، أبراك، بُرك، بُركان gibi birkaç şekilde gelmektedir. İbn Sîde'ye göre bu çoğullardan أبراك ve بُركان kelimeleri cem'u'l-cem'dir. İbn Sîde ibdâl ile farklı lehçe olan lafızlara dikkat çekmiştir. Örneğin, her biri kendine ait bir masdardan müştak جذب ve جذب gibi lehçe olan lafızlar ile tek bir ortak masdardan müştak olan أيس ve يس - ortak masdar أيس' dir- lafızları birbirinden ayırmıştır. (İbn Sîde, 2000, VII, 26).

İbn Sîde, şâz ve genel kuralın dışındaki ism-i mensuplara, cemilere, ism-i tasgîr, mastarı bulunmayan veya mastarı başka kökten gelen fiiller ve mastarlara dikkati çekmiştir. Bunun yanı sıra مُدرهم ve مفود gibi fiili olmayan "مفعول" sigasına, masdarı olmayan يدع ve يدع gibi fiillere ve aslında hemze olmayan hemzeli lafızlara da yer vermiştir (İbn Sîde, 2000, I, 43-45).

İbn Sîde *Muhkem'* de müştakların ve onlarla ilgili sigaların ve yapıların düzeninde şu üç ilkeye uyar:

1) *Muhkem'* de, isim fiilden önce verilmiş ve açıklamaya önce isimle başlanmıştır.

2) Mücerred sözcükler mezidlerden, müfred sigalar da cemi sigalardan önce -zaman zaman buna uymasa da- tertib edilerek tekrardan sakınılmıştır.

3) Müştaklar arasındaki anlam benzerliklerini esas almıştır. Onu, diğer sözlük müelliflerinden ayıran önemli hususlardan biri de budur (en-Nu'aymî, 1984, 158).

İbn Sîde *Muhkem'* de maddelerin açıklama ve yorumlarında sarf ve nahiv konularını yoğun bir şekilde kullanarak kendine has, farklı bir metod uygulamıştır (Mesmelî, 1423, 233-235). Dolayısıyla bu durum ibarelerde ihtisar sağlamasına rağmen, sözlüğün hacminin çok genişlemesine yol açmıştır.

Muhkem' şahıs ve yer isimleri gibi büyük miktarda alem lafızlar ihtiva eder. İbn Sîde alem lafızları genelde madde sonunda vermeye özen gösterir. Alemlerin sigasını göz önünde bulundurmaz. Sigada ona benzer bir lafız önceden geçse dahi alem olan lafız öne almaz.

Sarf ve nahiv konularındaki görüş ve düşüncelerinde daha çok nahvin imamı sayılan Sibeveyhî ve "Kur'ânü'n-nahv" olarak isimlendirdiği eseri *el-Kitâb'*ı esas aldığını (İbn Sîde, 2000, I, 41-46) ifade etmiştir.

3.3. *Muhkem'in Kaynakları*

İbn Sîde hem *Muhkem'* de ve hem de *Muhassas'* ta müracaat ettiği kaynaklarını ve ravilerin eserlerini zikretmiştir. Ancak söz konusu kaynaklara başvuru metodu her iki sözlükte farklı farklıdır., *Muhkem'* de, *Muhassas'* ta olduğu gibi uzun nakiller yer almaz, kaynaklarını nadiren belirtir (Abduttevvâb, 1999, 282). Son dönem dilci ravi ve musanniflerin isimleri *Muhassas'* a göre daha azdır. *Muhkem'* de ibarelerin açıklamasında ve yorumlanmasında yararlandığı kaynaklar çok bariz olmayıp, kendine has bir yöntemi olduğu göze çarpar. Kaynakları asıl değil, ancak bir meseleyi nakletme veya bir rivayeti tashih etme gibi durumlarda zikreder. Dolayısıyla *Muhkem'* de müellifin kişiliği *Muhassas'* a göre daha ön plandadır (en-Nu'aymî, 1984, 178).

İbn Sîde sözlüğünün telifinde dil, nahiv, tefsir ve hadis gibi çok çeşitli kaynaklardan yararlanmıştır. Sözlüğün mukaddimesinde öncelikle kendine ait kitapların isimlerini zikretmeye özen göstermiştir.

İbn Sîde sözlüğünün mukaddimesinde çoğunluğu dil ve nahiv kaynakları olan kitapların listesini açıklamış, diğer kaynakları da farklı farklı yerlerde zikretmiştir. Bu liste bize, İbn Sîde'nin sözlüğünde, Endülüs'ten daha çok Doğu'ya ait kaynakları esas aldığını göstermektedir (İd, 1992, 148). Müellif kaynaklardan aldığı bilgileri olduğu gibi aktarmayıp, ibareleri kendisi dokumuştur. (en-Nu'aymî, 1984, 178).

İbn Sîde sözlüğünde yararlandığı bazı kaynakları müellifleriyle birlikte zikrederken, bazen de kaynak ismi belirtmeksizin sadece müelliflerin isimlerini vermekle yetinmiştir.

Tablo 1: Muhkem'de adı ve kitapları zikredilen müellifler

	Müellif İsimleri	Eser Adları
1	el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791) ⁴	<i>Kitâbu'l-ayn</i>
2	Sibeveyhi, Ebû Bîşr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796) ⁵	<i>el-Kitâb</i>
3	el-Lihyânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hâzîm (ö. 207/823) ⁶	<i>en-Nevâdir</i>
4	İbnu'l-A'râbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (ö. 231/846) ⁷	<i>Esmâu'l-hayl ve en-Nevâdir</i>
5	Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 223/837)	<i>el-Garîbu'l-Musannef, Garîbu'l-hadîs</i>
6	İbnu's-Sikkî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk (ö. 244/858) ⁸	<i>İslâhu'l-mantik, el-Elfâz</i>
7	es-Sa'leb, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya eş-Şeybânî (ö. 291/904) ⁹	<i>el-Mecâlis, en-Nevâdir</i>
8	Ebû Ali el-Kâli İsmâil b. el-Kâsım el-Bağdâdî (ö. 356/967)	<i>el-Bâri', et-Tezkire</i>

Tablo 2: Muhkem'de Sadece Adı Zikredilen Müellifler

	Müellif İsimleri
1	Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Musennâ et-Teymî (ö. 209/824)
2	Kutrub, Ebû Ali Muhammed b. el-Mustenîr b. Ahmed el-Basrî (ö. 210/825)
3	Ebû Amr eş-Şeybânî, İshâk b. Mirâr (ö. 213/828)
4	el-Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mucâşî el-Belhî (ö. 215/830 [?]) ¹⁰
5	Ebû İshâk İbrahim b. Sufyân ez-Ziyâdî (ö. 249/863) ¹¹
6	Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dîneverî (ö. 282/895) ¹²
7	Kurâunnevl, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hasen b. el-Huseyn el-Hunâî el-Ezdî (ö. 310/922) ¹³
8	ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî (ö. 311/923)
9	İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen (ö. 321/933) ¹⁴
10	es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzubân (ö. 368/979) ¹⁵
11	İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî (ö. 392/1002) ¹⁶

Müellif, *Muhkem'*in mukaddimesinde yararlandığı kaynakların hepsini tam olarak vermemiştir. Zira sözlüğünün birçok yerinde, kaynakları arasında zikretmediği Ebu'l-A'meyssel el-A'râbî (ö. 240/854), Ebû Saîd es-Sukkerî (ö. 275/888), Ebû Ali el-Hecerî (ö. 300/912), Ebu'l-Hasen bin Keysân (ö. 320/932?), Ebû Mansûr el-Ezherî gibi dilcilerin rivayetlerine de yer vermiştir.

SONUÇ

Muhkem, Halil'in *Kitâbu'l-ayn'*da uyguladığı sistemi esas alan sözlüklerden biridir. Müellif siyasi çalkantıların olduğu, ancak bilimsel ve kültürel canlılığın yoğun olarak yaşandığı bir zaman diliminde hayat sürmüştür. Dolayısıyla dönemin havasını *Muhkem'*de görmemiz mümkündür.

⁴ *Muhkem'*de "el-Halil", "el-Ayn" ya da "Sâhibu'l-ayn" adıyla zikredilmektedir.

⁵ İbn Sîde'nin en çok isimlerini andığı ve yararlandığı dilcilerin başında yer almaktadır. Sözlüğün bütün ciltlerinde toplam 1349 yerde görüşleriyle birlikte onun adını zikretmiştir.

⁶ *Muhkem'*de İbnu'l-A'râbî'den sonra adı en çok zikredilen müelliflerdendir. Özellikle nevâdir konusunda ondan yararlanmıştır.

⁷ İbn Sîde'nin mukaddime çok tenkit ettiği ancak en çok itibar ettiği müelliflerden biridir. Sözlükte en çok onun sözleriyle istişhâd edilmiştir.

⁸ İbn Sîde onun kalb, ibdâl gibi fonetik konulardaki görüşlerini nakleder. Sözlükte onu "Yakub" adıyla zikretmiştir.

⁹ Adını çok zikrettiği ve itimat ettiği dilcilerden biridir. Sözlükte "Ahmed b. Yahyâ" adıyla zikretmiştir. İstîşâd ettiği ayetlerin açıklamasında bir müfessir gibi Sa'leb'in görüşlerini aktarır ve inşad ettiği şürlere yer verir.

¹⁰ Sözlüğün birçok yerinde görüşlerini tartışır ve Sibeveyhi'ye karşı muhalefetini zikreder. Sözlükte "Ebu'l-Hasen" adıyla anılır.

¹¹ Aruz konularında en çok ez-Ziyâdî'nin görüşleriyle istişhâd etmiştir.

¹² İbn Sîde özellikle bitkiler ve özellikleriyle ilgili ondan yararlanmıştır.

¹³ Sözlükte en çok ismi zikredilen dilcilerdendir.

¹⁴ Çoğunlukla şiir rivayetinde ya da bir rivayeti tercihinde veya çoklu beyit rivayetlerinde onun adı geçer.

¹⁵ İbn Sîde es-Sîrâfî'den doğrudan nakiller yaptığı gibi bazen de Sibeveyhi ya da başka âlimlere ait görüşleri onun vasıtasıyla nakleder.

¹⁶ İbn Sîde sarf, nahiv ve arûzla ilgili görüşleriyle istişhâd etmiştir.

Klasik sözlükler kültürün en önemli kaynaklarından biridir. Geçmişte büyük çalışmalara imza atmış âlimlerin eserlerinin ve hazine değerindeki bilgilerinin günümüze taşınması ve tanıtılması büyük önem arz etmektedir.

İbn Sîde'nin sözlüğüne seçtiği isim çok bilinçli bir tercih olup, sembolik bir anlam taşımaktadır. Müellif sözlüğünün önce "muhkem" yani "sağlam, kusursuz" olduğunu, sonra "muhît" yani kendinden önce yazılan en sağlam ve en iyi dil malzemelerini derlediği için her şeyi ihata ettiğini ima etmektedir.

Muhkem, içerik yönüyle benzersiz, kapsamlı ve zengin bir bilimsel ansiklopedidir. Dilsel ve edebî materyalleriyle, Kur'an, şiir ve hadis şevâhidleriyle, madde başlarının çok zengin ve doyurucu açıklamalarıyla, Arap dilinin ve Arap toplum hayatının birçok yönünü bize yansıtmaktadır. *Muhkem*, sadece sözlük alanında değil, aynı zamanda çok çeşitli bilimsel alanlarda da istifade edilebilecek niteliktedir. Ansiklopedik tarzdaki bu sözlüğü inceleyen kişi sözlük müellifinin sadece rutin malumat nakilcisi olmadığını aynı zamanda üslubunun sözlükteki yansımalarını da görür. Bu onun sözlüğün anlamını ve sözlük telifini iyi kavradığını bize göstermekte ve Arap sözlükçüler arasında özel bir yer edinmesini sağlamakta ve sözlüğünü büyük bir dilsel kaynak haline getirmektedir.

İbn Sîde *Muhkem*'de derin bir şekilde dilsel ve morfolojik konuları işlemiştir. Sözlük bu açıdan sarf-nahiv kitaplarında dağınık halde bulunan dilsel konulara ait şevâhidin ve örneklerin adeta bir divanıdır. Bu konuların çeşitli yönleriyle ayrı ayrı araştırılması ve incelenmesi gerekir.

KAYNAKÇA

- Abduttevâb, Ramazan (1999). *Fusûl fi fikhî'l-'Arabiyye*. Kâhire: Mektebetu'l-Hancı.
- Attâr, Ahmed Abdulğafûr (1984). *Mukaddimetu's-sihâh*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.
- Dabbî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahya b. Ahmed b. Amîre (1989). *Buğyetu'l-multemis fi târîhi ricâli ehli'l-Endelus*. Thk. İbrahim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Lubnânî.
- Halîfât, Sahbân (2006). el-Muhkem. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (c. XXXI, s. 41), İstanbul: TDV Yayınları.
- Humeydî, Ebû Abdullah Muhammed b. Futûh (2008). *Cezvetu'l-muktebes fi târihi 'ulemâi Endelus*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muhammed Beşşâr 'Avvâd, Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- İbn Beşkuvâl, Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd (1994). *Kitâbu's-sıla fi târîhi eimmeti'l-Endelus*. Kahire: Mektebetu'l-Hancı.
- İbn Hâkân, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydullah (1983). *Matmahu'l-enfus ve mesrahu't-te'ennus fi mulahi ehli'l-Endelus*. Thk. Muhammed Ali Şevâbîke, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed İbn Ebi Bekr (1972). *Vefyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. Thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sadır, İbn Hayr el-İşbîlî (1998). *Fehrese İbn Hayr el-İşbîlî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâduddîn İsmail b. Şihabuddîn Ömer (1991). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrut: Mektebetu'l-Ma'ârif.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddîn Muhammed b. Mukerrem (1990). *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Mursî (1316). *el-Muhassas*. Bulak: el-Matba'atu'l-Kubrâ el-Emîriyye.
- (1996). *el-Muhassas*. Thk. Halîl İbrahim Ceffâl, Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-'Arabiyye.
- (1958). *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. Mustafa es-Sekkâ, Huseyn en-Nassâr, Kâhire: yy.
- (2000). *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. Abdulhamid Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (1989). *Şezerâtu'z-zehab fi ahbâri men zehab*. Thk. Abdulkâdir el-Arnaut, Mahmud el-Arnaut, Dimaşk: Dâru İbn Kesîr.
- İbnu'l-Kiftî, Ebu'l-Hasen Ali b. Yusuf (1986). *İnbâhu'r-rivâit 'ala enbâhi'n-nuhât*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- İd, Yûsuf (1992). *en-Neşâtu'l-mu'cemî fi'l-Endelus*. Beyrut: Dâru'l-Cil.
- Karataş, Yusuf (2017). Kavram Alanı Kuramı Açısından İbn Sîde'nin el-Muhassas Adlı Sözlüğü Üzerinde Bir Değerlendirme. III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı, Ed. Erdoğan Boz vd., Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları.
- Makkârî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (1968). *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelusi'r-ratîb*. Thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Sâdır.
- Mesmelî, Abdullah b. Muhammed b. İsa (1423). *Nizâmü't-Tekâlîb fi'l-Me'âcimi'l-'Arabiyye: Dirâse fi's-sinâ'ati'l-mu'cemiyeye*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Câmîatu Ummi'l-Kurâ, Mekke.
- Mutlak, Elbîr Habîb (1967). *el-Hareketu'l-luğaviyye fi'l-Endelus munzu fethi'l-'Arabi hattâ nihâyeti 'asri mulûki'l-tavâif*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye.
- Nassâr, Huseyn (1968). *el-Mu'cemu'l-'Arabi: Neş'etuhu ve Tetavvuruhu*. Mısır: Dâru Mısır li't-Tibâ'a.
- Nu'aymî, Abdülkerim Muhammed (1984). *İbn Sîde âsâruhu ve cuhûduhu fi'l-luğa*. Bağdat: Dâru'l-Hurriyye.
- Orhan, Davut (2015). İbn Sîde ve el-Muhassas Adlı Eseri. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, s. 5, 64-79.
- Özdemir, Mehmet (1994). *Endülü's Müslümanları*. Ankara: TDV Yayınları.
- Râğîb es-Sircânî (2010). *Kıssatu'l-Endelus*. Kahire: Muessesetu İkra'.
- Rodrigues, Darius Cabanillas (1975). İbn Sîde el-Mursî: Dirâse fi hayatîhi ve âsârîhi. *el-Menâhil*. Çev. Hasan el-Verrâklî, S. 2, s. 324-333.
- Sa'id el-Mağribî, Ebu'l-Hasen Ali b. Musa (ts.). *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*. Thk. Şevki Dayf, yy., Dâru'l-Maarîf.
- Safedî, Ebu's-Safâ (Ebû Saïd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (1911). *Nektu'l'imiyân fi nuketi'l-'umyân*. Mısır: Dâru'l-Medine.
- Sâid el-Endelî, Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Abdirrahmân el-Kurtubî et-Tuleytîlî (1912). *Kitâbu tabakâti'l-umem*. Nşr. Luis Şeyho, Beyrut: el-Matba'atu'l-Katulukiyye.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (1965). *Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyin ve'n-nuhât*. Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, yy.
- (ts.). *el-Muzhir fi 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*. Şrh. Muhammed Câdu'l-Mevlâ Beg, Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs.
- Topuzoğlu, Tefkik Rüştü (1997). Halîl b. Ahmed. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (c. XV, ss. 309-312), İstanbul: TDV Yayınları.
- Vedğîrî, Abdulalî (1984). *el-Mu'cemu'l-'Arabi bi'l-Endelus*. Ribat: Mektebetu'l-Ma'ârif.
- Yâkût el-Hamevî (1993). *Mu'cemu'l-'udebâ*. Thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Zeyyât, Habîb (1938). Urcûzetu ğamis li'l-İmâm İbn Sîde sâhibi'l-muhassas fi'l-luğa. *el-Meşrik*, S. 2, s. 190-191.